

Hitel és hit

• Humaniorák •

Hitel és hit

Tanulmányok Halmos Károly tiszteletére

Szerkesztette:

BOLGÁR DÁNIEL • KOLOH GÁBOR • KULCSÁR BEÁTA

L'Harmattan
2022

A kötet alapját a *Költség és költészet. Konferencia a 65 éves Halmos Károly tiszteletére* című konferencia előadásai képezték.

Időpont: 2020. február 28.

Helyszín: Budapest, ELTE BTK Történeti Intézet Szekfű Gyula Könyvtára

Rendező: ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.

A kötet az ELTE BTK Tématerületi Kiválósági Pályázat, Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció kutatócsoport támogatásával készült.

A borítón lévő kép a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdona.

© Szerzők, Szerkesztők, 2022

© L'Harmattan Kiadó, 2022

ISBN 978-963-414-903-3

ISSN 2732-1959

A kiadásért felel a L'Harmattan Kiadó igazgatója.

A kötet megrendelhető, illetve kedvezménnyel megvásárolható:

L'Harmattan Könyvesbolt

1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.

Tel.: +36-1-267-5979

www.harmattan.hu

TARTALOM

Szívós Erika: Előszó	9
----------------------------	---

HISTORIOGRÁFIA

Kövér György: Egy diszkrét Pach-revizió	15
Madarász Aladár: Posztót borért. Töredékek egy „nem triviális, de igaz” közgazdasági doktrína történetéből (Divatjamúlt tantörténet)	27
Diószegi-Szöcs Máté: Korszerűtlen történelem. Történelemoktatás a középiskolában	61

GAZDASÁGTÖRTÉNET

Kovács Kristóf Lajos: Egy tizenkilencedik századi öltönyvarrónő vallomása Szandrovits Rozália és a nők váltóképesége 1869-ben	71
Somorjai Szabolcs: A nyomdász, könyves és lapkiadó Wodianerek családi kapitalizmusa	89
Pogány Ágnes: Egy csődeset utóélete. A Molinum Malomipari Rt. megalakulása ...	107

TÁRSADALOMTÖRTÉNET

Magos Gergely: Az Apostol gyógyszertár története (1893–1950)	125
Papp Barbara: Érettségiző lányok továbbtanulási tervei a Horthy-korszakban.....	147
Balogh-Ebner Márton: Lakások magántulajdonban Budán, 1945 után	161

ÉLMÉNYTÖRTÉNET

Bolgar Dániel: A beilleszkedéstől a térfoglalásig. A zsidókérdés-vita történetének vázlata	187
Bodovics Éva: „Egész pályám oda van és máshoz fogni nem tudok”. A miskolci kereskedők és iparosok helyzete az 1878. évi árvíz után – adalék a történeti katasztrófák gazdasági vizsgálatához	203
Detre Katalin: Az egyéni és a kollektív autonómiaörekvések szerepe a magyar mozdulatművészetben.	225
Kulcsár Beáta: Impériumváltás-élmények reprezentációi naplókban és visszaemlékezésekben	251

Szerzőink	275
-----------------	-----

A BEILLESZKEDÉSTŐL A TÉRFOGLALÁSIG

A ZSIDÓKÉRDÉS-VITA TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA

BOLGÁR DÁNIEL

„A zsidó libahússal, sóléttel és retekkel táplálkozik [...]

Kártékony volta már ebben is megnyilvánul,
mert táplálkozása által elvonja az ember elől a libát, a babot és a retket.”

Nagy Lajos: *Képtelen természetrajz* (1921)

Az elvilágiasodással rohamosan veszített jelentőségéből a zsidókról szóló keresztény vallási diskurzus. Ez azonban nem azt hozta magával, hogy a világ megfeledkezett a zsidókról, hanem csak elkezdett másképp beszélni róluk: elindult annak a problémának a tárgyalása, amit már a hajdaniak is¹ zsidókérdés néven emlegettek.

Hogyan hangzik a zsidókérdés? Nem találkoztam olyan szöveggel a vita történetében, eltekintve a legelejétől, amiben világosan meg lett volna fogalmazva az a kérdőmondat, amire a választ a szerzők keresik. Mindez nem véletlen: a modern nyugati emberiség egyik legjelentősebb és legterjedelmesebb, sok évtizeden át hömpölygő vitájának voltaképp tisztázatlan, mi a tárgya. Legfeljebb annyi biztosítja a szövegfolyam egységét, hogy a zsidókérdés mindenki szerint a zsidók és a többségi társadalom viszonyára vonatkozik. De ettől eltekintve egészen különmű célú és tárgyú szövegeket mostak és mosunk ma is egybe azzal, hogy mindet a zsidókérdéshez hozzászólónak tekintjük. Röviden: a szerzőket igazából nem a zsidókérdés foglalkoztatta, hanem zsidókérdésekről spekuláltak.²

Ez az írás arra vállalkozik, hogy szétszálazza a szövevényes zsidókérdésvitát legalábbis az egyik elgondolható módon: megpróbálja rekonstruálni a főbb zsidókérdéseket, azaz vázlatyszerűen kidolgozza a diskurzus történetének egy lehetséges elbeszélését, és néhány hazai, illetve külföldi szöveggel illusztrálja a vita történetének állomását.³

¹ A 19. század első felében jelent meg Németországban a *Judenfrage* kifejezés. De a 18. század közepén Angliában már beszéltek *Jew question*ról (Tourey 1966: 85–93; Bein 1990: 18–21). Magyarországon az Arcanum Digitális Tudománytárban, jelen állás szerint, 1839-es a legrégebbi találat a zsidókérdés kifejezésre.

² Vö. Laczó 2014.

³ A történetírás „zsidókérdéseire” Magyarországon lásd: Halmos 2015; Miskolczy 2012a, 2012b.

Ahol a szalak összeérnek: Az örök zsidó

A zsidókérdés-polémiának két, nagyban különböző, időben is többé-kevésbé elváló változata azonosítható. A kétféle beszédmód jól megfigyelhető a zsidók állítólagos üzelmeit megdöbbenő nyersességgel és töménységben ábrázoló, *Az örök zsidó* (*Der ewige Jude*) című, 1940-ben bemutatott náci propaganda- és áldokumentumfilmben,⁴ amelyet Magyarországon is vetítettek.⁵

A film egyik rétege a zsidók koszbán, szemétben, vérben úszó lengyelországi gettóiról, azok erkölcstelenségeiről, tömegnyomoráról, az ott élők fergeteges csúnyaságáról mutat a nézőt okádásra ingerlő életképeket. A másik a jól szituált zsidó orvosok, ügyvédek, bankvezérek, lapkiadók stb. veszélyességét tárgyalja úgy, hogy statisztikai adatok és hosszas névsorolvasások segítségével igyekszik meggyőzni a nézőt, milyen elképesztően nagy arányban találhatók zsidók ilyen magas pozíciókban.

A filmnek az volt a küldetése, hogy a két réteget egymásba dolgozza, a civilizálatlan *gettózsídó*ról és a szupercivilizált *bankárzsidó*ról szóló elbeszélés szálait alaposan összebogozza. Azaz megmutassa, hogy ezek a típusok – amint a narrátor már az első filmkockákon is közli – csak álcájukat tekintve különböznek egymástól, de lényegileg nem, mindkettő hajtóereje ugyanaz a zsidókban biológiai adottságként rejtőző élősdű hajlam.⁶ A náci film címében az örök zsidó tehát nem az ismert történet szerint Jézus által megátkozott, az utolsó ítéletig szüntelen bolyongásra ítélt zsidót jelentette, hanem a megváltoztathatatlan faji lényeg hordozóját.

Az antiszemitizmus nemzetiszocialista, népiértésbe torkolló változata végül eggyé gyúrta a gettók kaftános, pajeszos zsidójának figuráját a statisztikai kimutatások öltönyös, íróasztalos zsidójáéval.⁷ Ám a zsidókérdés-vitában ezek a típusok jellemzően különváltak, vagy legalábbis az egyik meghatározóbb volt a másiknál.

A zsidókérdés mint beilleszkedési játszma

A zsidókérdés-vita 19. században még domináns, felvilágosult verziójában a diskurálók a zsidót jobbra *gettózsídó*nak képzeltek el. Ebben a gondolkodásban a zsidó kívülálló és a haladás hiányának, a felvilágosulatlanságnak a

⁴ A film önértelmezésére lásd: Hornshøj-Møller–Culbert 1992: 48. A forgatási gyakorlatra: Friedländer 2013: 19–22.

⁵ Sándor 1997: 146.

⁶ *Der ewige Jude* (1940, rendezte: Fritz Hippler)

⁷ Ugyanerre Magyarországon lásd: Kovách 1939: 14–15.

megtestesítője volt.⁸ Példának vegyük ennek a beszédmódnak a meglehetősen pesszimista változatára Voltaire 1764-ben megjelent *Filozófiai szótárának* *Zsidók* című szócikkét.

Voltaire-t angománának szokás tartani, ám műveinek statisztikai elemzése alapján az derült ki, hogy az angolok szerepe eltörpült életmunkásságában a zsidók jelentősége mellett, az angolok említéseinek száma csak mintegy fele a zsidókénak.⁹ Gondolkodásában tehát már csak mennyiségi okokból is kulcsszerepet játszott a zsidók témája. A szócikket Voltaire azzal indítja, hogy kigúnyolja a zsidók kiválasztottságtudatát. Ez a megoldás, Isten és a zsidók elszakítása egymástól, lehetővé teszi számára, hogy a zsidókat az Őszövétséget forrásként használva ítélje meg (anélkül, hogy a vele egyidőben élő és a bibliai zsidók közt éles különbséget tenne¹⁰), ám Isten jelenlététől a szövegben eltekintsen. Voltaire olvasatában így a zsidó történelem mulatságos kisszerűségek, rémes ostobaságok és visszataszító erkölcstelenségek egymásutánja. Hogy csak a zsidók legfeltűnőbb visszaéléseit említsük meg: Voltaire szerint az Őszövétség arról tanúskodik, hogy a zsidók raboltak, gyilkoltak, embert és spermát áldoztak, embert ettek, szamarakkal, lovakkal és kecskékkal háltak. Ennek megfelelően ezekkel a szavakkal fejezte be a szócikk első részét:

„Őn a zsidóságban nem fog mást találni, mint egy tudatlan és barbár népet, amely hosszú idő óta a legpiszkosabb fősvényiséget a legutálatosabb babonával és legyőzhetetlen gyűlölettel párosítja mindazokkal a népekkel szemben, akik megtűrik és gazdagítják őket. Mégsem kellene megégetni őket.”¹¹

Hanem valamit kezdeni kellene velük, felemleni őket, hogy „számító állatokból” „gondolkodó állatokká” váljanak.¹²

A zsidókérdés-diskurzusnak e fajtája a reformkori Magyarországon a zsidók emancipálásáról folyó vitában burjánzott. A legnevezetesebb teljesítmény ebből a műfajból Eötvös Józsefnek *A zsidók emancipációja* című munkája 1840-ből. A szöveg megengedi, hogy a Voltaire-i elképzelés a zsidók romlottságáról helytálló. A zsidó jellemét „sokszor kellemetlennek, vissza-

⁸ Általános áttekintést ad a zsidókérdésnek e kezdeti szakaszáról Bein 1990: 179–184; Judaken 2017: 560–568; Lindemann 2000: 40–50; Nirenberg 2016: 337–353; Rose 1990: 61–69; Rürup 1975: 13–19; Rürup 1999: 155–160; Steiman 1998: 93–130; Sutcliffe 2010; Wistrich 1992: 43–53.

⁹ Schechter 2003: 36, 46.

¹⁰ Katz 2001: 67–69.

¹¹ Voltaire 1843: 94. F. Papp Zoltán fordítását módosítottam (Chamberlain 1944).

¹² Voltaire 1843: 88–105. Megjegyzendő, hogy Voltaire zsidókat szapuló szövegei értelmezhetők úgy, mint amiknek legalább annyira célpontja a kereszténység, mint a judaizmus (Gay 1971: 103–108).

taszítónak és nevetségesnek” mondja. Úgy véli, „talmudjából tanult előítéleteihez gyermeki makacssággal ragaszkodik”. Eötvösnél a polgári társaságon kívül rekedt zsidó:

„[A] szívtelen idegen [...], ki senkivel rokonságot nem érez, a szerencsétlen fukar [...], ki, mert más célja nem maradt, csak nyereség után vágyódik, a szemtelen uzsorás [...], kinek becsülete nem vala, melyet veszthetne, s ki azért csak szívének forró kíváнатát s nem az erkölcs szabályait követi tetteiben”.

Eötvös azonban – Voltaire-rel szemben – kimondottan optimista. A zsidók kevésbé vonzó vonásai ugyanis Eötvös felfogása szerint nem a zsidók hibájából keletkeztek, hanem a keresztényekéből, akik kitaszították és megtaposták őket. A zsidó megvetendőséget a keresztények megvetése termelte. Eötvös a zsidóban így a felkarolásra váró nyomorultat látja meg, akinek elesettsége, megalázottsága és üldözöttsége szájalomra méltó: „Az örök zsidó nem képzelt; ő él és ő szenved.”¹³ Mindezen pedig a mielőbbi polgárosításukkal lehet segíteni: a nemzetbe fogadásuk, az együttérzés velük felkeltené bennük az erkölcsi érzéket, jellemük megjavulna.¹⁴

A zsidókérdés-vita felvilágosult változata, amely a zsidók (állam)polgárosodásával kapcsolatos kétségeknek, aggodalmaknak és reményeknek adott hangot, egy olyan zsidót képzel el tipikusként és szemléltetett zsánerképek segítségével, aki civilizálatlan, bárdolatlan viselkedésű, vallása nem több sőtét tudatlanságnál, babonánál, életvitele elzárkózó, teste mocskos, szaga és látványa visszataszító, szokásai undorítóak. Akárcsak a trópusok vadembere, csakhogy nem messze van, hanem itt él köztünk, és híján van a vadember nemességének.¹⁵ A diskurzusban résztvevők azt tartották volna üdvösnek, ha a zsidók kiszabadulnak ebből az állapotból, és ennek kilátásairól írtak derű- vagy borúlátó fogalmazványokat.

A zsidókérdés felvilágosult változata tehát így hangzik: *hogyan lehet?* Tudniillik *hogyan lehet* (lehet-e egyáltalán) emancipálni/asszimilálni/integrálni, szóval beilleszteni a zsidókat a nemzetbe, ha egyszer annyira idegenek, elesettek, erkölcstelenek, civilizálatlanok és terhesek. A zsidókérdésnek ez a verziója tehát a beilleszkedés esélyeit latolgatta, beilleszkedési diskurzus volt, amely két előfeltevésen nyugodott. Az egyik az volt, hogy a zsidó a nemzet alatt áll. A másik az, hogy felemelésük mindenkinek jótéteményt jelentene, a beilleszkedési játszma *win-win* jellegű. Vagyis, ha sikerül felemelni a zsi-

¹³ Eötvös 1840: 111–112, 118–119, 123.

¹⁴ Eötvös 1840.

¹⁵ Penslar 2001: 38–42.

dókat, a nemzet és a zsidók is nyernek, ha nem, mindketten veszítenek. Egy magyar publicista 1874-ben írt szavaival: „én a zsidók megmagyarosodását rendkívül fontosnak tartom mind saját javukra, mind hazánk érdekében”.¹⁶ Ennek a zsidókérdésnek a főhőse Ahasvérus, az utolsó időkig bolyongásra ítélt örök zsidó mondai alakja, akit a megszólalók vagy sajnálatraméltónak, vagy ellenszenvesnek találtak, de egyaránt egy rakás szerencsétlenségnek láttak.

A zsidókérdés mint térfoglalási játszma

Az 1870-es években az antiszemitizmusnak mint politikai mozgalomnak a megszületésétől azonban megnövekedett a jelentősége egy másfajta beszéd-módnak, amely a 20. században dominánssá vált. A zsidók korábban sajnáltak vagy megvetettek voltak, most irigyeltek lettek. A zsidók itt már civilizáltaként és beilleszkedetteként vannak bemutatva. A probléma az velük, hogy sikeresek és hatalmasok, hogy „csekély számokhoz képest nagyon is nagy helyet foglalnak el”.¹⁷ A zsidót az így diskurálók egyszóval bankárzsidónak képelték el.¹⁸

A beszédmódváltás egyik kulcsszövege így fogalmazott: „Die Juden sind unser Unglück!”, tehát „a zsidók a mi szerencsétlenségünk!” Heinrich von Treitschke, a neves német történészprofesszor és sokáig a Nemzeti Liberális Párthoz tartozó¹⁹ Reichstag-képviselő 1879-ben – miután felgerjedt azokon a (nézőpontjából) zsidó pimaszságokon, amit Heinrich Graetz híres, *Geschichte der Juden* című munkájának tizenegyedik kötetében olvasott²⁰ – azt írta, hogy ezt sóhajtja egy emberként sok-sok német. A mondathoz talán Luther Mártontól merítette az ötletet,²¹ és később ez lett a náci bulvárlap, a *Stürmer* jelmondata is.²²

De miért érezhették magukat szerencsétlennek a németek a zsidók miatt Treitschke szerint. Azt hihetnénk, hogy a beilleszkedéssel lehetett a gond, hiszen szövege derekán Treitschke még ezt a témát tárgyalta. Azt az elvárás fogalmazta meg, hogy a zsidók teljesen olvadjanak be, azaz a többi némettől

¹⁶ Csernátony 1874a.

¹⁷ Leroy-Beaulieu 1893: 230.

¹⁸ Az átalakulásról Németországban és az Ausztriában lásd Aly 2015: 65–85; Judaken 2017: 568–574; Levy 2010; Pulzer 1964; Rürup 1975: 19–25; Rürup 1999: 160–168; Wistrich 1992: 57.

¹⁹ Stoetzler 2008: 13, 271.

²⁰ Treitschke 1880: 2–3; Meyer 1986: 1.

²¹ Luther 1577: 371.

²² Stoetzler 2008: 379, 399.

(vallásukat leszámítva²³) váljanak megkülönböztethetetlenekké, ami szerint eddig sokak esetében nem teljesült. Az írás mégis máshová lyukadt ki. Treitschke azt írta ugyanis cikke vége felé, hogy a Németországban tapasztalható antiszemita agitáció, a német ajkáról felhangzó sóhaj csupán reakció „egy olyan idegen elem ellen, amely életünkől [értsd: a németekéből] túl nagy teret foglalt el”.²⁴ A cikkben mindjárt illusztrálva is láthatjuk mennyire nagyot: övék a sajtó, közülük toborzódnak a középszerű írók és művészek, sőt a legfanatikusabb zsidógyűlölők között is mindig feltűnő számban képviseltették magukat a zsidónak születettek...²⁵

Ugyanebben az évben, 1879-ben Wilhelm Marr megalapította a Német Császárságban az Antiszemita Ligája nevű egyesületet, az első magát antiszemitának nevező politikai szervezetet.²⁶ Ez a szervezet is már a javak elosztásának kérdését állította figyelem középpontjába, és nem a nemzet egységért aggódott. Az egyesület statútumában ugyanis az áll, hogy küzdelmének célja „a német szülőháza megmentése a teljes elzsidósodástól”. Erre az alapszabály szerint úgy törekszik, hogy „feladatának tekinti a szemiták visszaszorítását a számarányuknak megfelelő helyzetbe”.²⁷

A zsidókérdés-diskurzus magyarországi átalakulása szinkronban volt a nemzetközi trendekkel. 1862-ben Trefort Ágoston a *Budapesti Szemlé*ben még a régi „nyelvjárásban” beszélt, az égvilágon semmi érdekesítőt nem talált a felkapaszkodott, beilleszkedett zsidók helyzetében, nem érzett irigységet: a zsidók közül „a vagyonosabb s felsőbb, míveltebb osztályok főleg kereskedők és pénzüérek s ezek és a keresztyén kereskedők közt nem létezik semmi lényeges különbség, itt a jó és rossz oldalak közösek s a hatás a társadalomra nézve ugyanaz”. A zsidókérdés nála még nem rájuk, hanem az alsóbb rétegre, a beillesztendőkre vonatkozott, a gettózsidókat azonosította veszélyesként: „Ártalmas befolyása van azonban a népre azon alsóbb osztályú zsidóknak, kik a legrosszabb árukat drágán árulgatva, kóborolva s házalva, a népet százféle módon demoralisálják”.²⁸

Tisza Kálmán hívének, Csernátorny Lajosnak 1874-ben az *Ellenőr*ben – akárcsak Trefortnak – egy rossz szava nem volt a zsidókra a meggazdagodásuk miatt.²⁹ Az volt velük a baja, hogy németeskednek, nem igyekeznek elsajátítani a magyar beszédet, pedig ha ezt tennék, akkor vagyonosodásuk

²³ Hogy Treitschke a megkeresztelkedést is elvárta-e a zsidóktól, nehezen eldönthető. Lásd: Kohler 2010.

²⁴ Treitschke 1880: 4.

²⁵ Treitschke 1880: 1–5.

²⁶ Pulzer 1964: 51.

²⁷ *Statuten des Vereins „Antisemiten-Liga”* 1879: 1–2.

²⁸ Trefort 1862: 302–304.

²⁹ Csernátorny 1874b.

úgy volna tekinthető, mint „valami speciális nyeremény a magyar nemzeti érdeken”.³⁰

Ugyanebben az évben, 1874-ben azonban a *Religio* című katolikus lap már egészen máshogy okoskodott. A *Zsidóuralom Magyarországon* című, a szerző megnevezése nélkül megjelent cikk szerint a zsidók érvényesülése nem-hogy a nemzet nyeresége lehetne, hanem éppen a tragédiája, mert a zsidók urasága egyenértékű a keresztények szolgaságával:

„Az már sokszorosan be van bizonyítva, hogy boldogabb hazája a zsidónak a földkerekségen nem létezik mint Magyarország, ő az úr a kereskedelembe, a sajtóban, ő uralkodik az egykori urak, a nemesek felett épen úgy mint az egykori jobbágyság, most már »szabad polgárok« felett, nekik áll szolgálatukra az országban minden, mintha csak egykor ők ontották volna véreket a honfoglaláskor, – szóval, Magyarország az alkotmányos aera óta zsidó ország úgyannya, hogy Palestina e tekintetben vele nem képes a versenyt kiállani.”³¹

A híres példa az új „dialektus” alkalmazására azonban egy évvel későbbi. 1875-ben Istóczy Győző, a későbbi Antiszemita Párt vezéralakja első parlamenti felszólalásában,³² a magyarországi antiszemita politizálás nyitányának tekintett³³ országgyűlési interpellációjában elővette a zsidók ügyét.³⁴ Eötvös és Trefort felsegítésre váró „méla zsidóihoz” képest Istóczyéi már összehangoltan „támadó kasztot” képeztek. A zsidók agresszív fellépésén „minden nem-zsidónak alsóbb, tökéletlen lényül és kizsákmányolandó objectumul való »Shylock«-szerű tekintését” értette, amely az egyenlőtlenség dagasztására, „a vagyonaránytalanság napról-napra nagy dimenziókban növelésére” irányul természetesen a zsidók javára. A feltételezett hatalmi viszonyok tehát épp ellenkezőek, mint a beilleszkedési diskurzusban: a zsidóság „főlényben és határozott túlsúlyban levő hatalmas kaszt”. A zsidók sikeressége pedig nem gyarapodás a nem zsidók számára is, hanem éppen veszély, a zsidók elszívják a levegőt a nemzet előtt: a zsidóság „a közgazdászati téren kivívott, úgyszólván dictatori hatalmánál fogva, mely hatalmat mindinkább egyéb terekre is kiterjeszteni törekszik: bennünket nem túlszárnyalással, mert ez többékevésbé már végbement, hanem elnyomással fenyeget”. Istóczynál is

³⁰ Csernátóy 1874c.

³¹ *Zsidóuralom Magyarországon* 1874. A cikk megjelenésekor már elindult a *Religióban* A liberalismus és a zsidóuralom című cikksorozat.

³² A képviselőházi naplóban nem találtam tőle korábbi felszólalást.

³³ Az Istóczyéhoz hasonló retorikai megoldásokra Istóczy fellépése előtt lásd: Filippov 2018: 52–55, 62–63.

³⁴ Istóczy 1904a: 1–17.

minden egyes zsidó siker újabb lépcsőfoka volt Magyarország Zsidóországgá alakulásának.

Istóczy mondandóját az interpellált miniszterelnök kerek perec elutasította. A házelnök felszólította beszéde rövidre fogására, mivel a tisztelt háznak még „valóban fontos törvényjavaslatokat” is tárgyalnia kell.³⁵ A sajtó hóbor-tosságként, illetve feltűnési viszketegségként értékelte az akciót.³⁶ Magának Istóczynak az úri beszédmodora, szövevényes ékesszólása pedig komikus ellentétben állt mondandója radikális modernségével. Úgy látszik, Istóczy fellépése 1875-ben nem tűnt egészen komolynak.

Az 1880-as években, a tiszaezlári vérvád körül folyó vita idején a zsidók beilleszkedéséről érkezők viszont már védekezni kényszerültek az új beszédmóddal szemben.³⁷ Az első világháború vége felé pedig már az Istóczy által használt séma volt az elsődleges mintája a zsidókérdés cselekményesítésének.³⁸ Civilizálatlanoknak ekkortól már nem annyira a zsidók számítottak, mint inkább az ellenfeleik szemében középkoriasan borult elméjűnek tűnő, vérvádló antiszemiták.³⁹ A zsidók régi, felvilágosodásban kimunkált imázsa és megvetése is tovább élt azonban a keleti zsidó (*Ostjude*),⁴⁰ a pólisi, vagy ahogy a Monarchiában legjobban ismerték: a galíciáner,⁴¹ Bartha Miklós ábrázolásában pedig az úgymond kazár⁴² figurájában.

A civilizált bankárzsidó képzele köré épülő diskurzus kisvártatva megtermelte a maga „tudásanyagát”⁴³ és sajátos retorikáját. A zsidókérdés innentől fogva egyre inkább társadalomstatistikai problémává vált.⁴⁴ A zsidó fenyegetést már nem undort vagy undort és részvétet keltő életképekben ábrázolták, hanem mennyiségi jellegűnek észlelték. Már a dualista korszakban egymás után születtek a számszerű adatokkal operáló kötetek és cikkek a zsidó sikerekről.⁴⁵ A hasonló, Horthy-korszakban kiadott munkák pedig egyene-

³⁵ Istóczy felszólalásainak országgyűlési fogadtatására lásd: Kubinszky 1976: 58. Vö. Paksy 2018: 41.

³⁶ Paksy 2018: 42–44.

³⁷ Lásd például: Acsády 1883: 19–25.

³⁸ Lásd például a *Huszadik Század* című folyóirat nevezetes, *A zsidókérdés Magyarországon* (1917) című körkérdését.

³⁹ Lásd például Kossuth Lajos 1882 októberében, a tiszaezlári vérvád kapcsán Helfy Ignáchoz írt levelét (Kossuth 1902: 525–528).

⁴⁰ Aschheim 1982: 58–79.

⁴¹ Hogy miként formálódott a Monarchia irodalmának szövegvilágban a zsidó civilizálatlanság, félá-zsaiáság megtestesítőjévé Galícia, arra lásd Schönert 2012; Wolff 2010: 241–248, 275–279, 311–319.

⁴² Bartha 1901. Különösen 29–34.

⁴³ Hogy miért indokolt az idézőjel, arra lásd például: Bolgár 2015: 129–142.

⁴⁴ Erre a magyarországi statisztikai irodalomra lásd: Karády 2015.

⁴⁵ Petrássevich 1899, 1904; Weszprémy 1907; Lászlófalvi 1908a, 1908b; Miklóssy 1913. Németországban: Fritsch 1892.

sen a hivatalosság rangjára emelkedtek, az állam zsidóellenes politikájának nyújtottak alátámasztást.⁴⁶

A diskurzus új kulcsfogalma a felülképviseltség lett. Erkölcsileg helyesnek, igazságosnak a vitába bekapcsolódók azt a helyzetet tételezték, amikor ilyesmi nem áll fenn, mert minden (faji/etnikai/felekezeti) csoport létszámának megfelelően részesül a javakból,⁴⁷ ki-ki azt kapja, ami „őť számarányainál fogva joggal megilleti”.⁴⁸ Az eltérést ettől az igazságosnak ítélt helyzettől, vagyis az egyenlőtlenségeket, a zsidó előnyöket diagramokkal, a felülreprezentáltság mértékének mutatóival, illetve a híres zsidó művészek, gyárosok, bankárok, tudósok neveiből készült listák hosszával demonstráltak.⁴⁹ Az ilyen igazságtalanságok elleni küzdelmet pedig felszabadítóharcnak tekintették „a zsidó kapitalizmus újkori hűbérurasága alól”, illetve „a zsidóság szellemi és művelődésbeli diktatúrája alól”.⁵⁰ A zsidó beilleszkedés esélyeinek tárgyalása helyett a vitatkozók épp a zsidók és nem zsidók jövőbeni „teljes elkülönítéséről”, kulturális, térbeli és vérségi (értsd: szexuális) szétválasztásáról álmodoztak.⁵¹ A legradikálisabbak eljutottak odáig, hogy egyáltalán ne legyenek Magyarországon zsidók.⁵² Azaz ők már úgy gondolkodtak, hogy egy országban csak egy népnek (fajnak) van jussa, vagyis az az igazságos elosztása a javaknak, ha a zsidóknak Magyarországon nem jut semmi.

A zsidókérdés-vitának ez a második, az 1873-as pénzügyi válság után kiformalódó⁵³ verziója tehát mindenekelőtt a zsidók és nem zsidók közti egyenlőtlenségekről szólt. A vitában résztvevők a tipikus zsidót szivarozó bankokrataként, merő passzióból világuralomra törő tőzsdecápaként, titkos összeesküvést szövő sajtócézárként, gondolkodásában túlfinomult, viselkedésében arrogáns entellektüelként, rebellis művészként, minden bevett ismertetet megkérdőjelező tudósként képzeltek el.

A zsidókérdésnek az új verziója így hangzott: *miért a zsidók?* A holokauszt után ezen a kérdésen azt szoktuk érteni, hogy miért épp a zsidók lettek a náci

⁴⁶ Kovács Alajosnak, a KSH 1924 és 1936 közötti vezetőjének *A zsidóság térfoglalása Magyarországon* (1922) című kötetében felhalmozott adatok a *numerus clausus* háttéréről szolgáltak (Kovács M. 2012: 101). Kovácsnak *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében* (1938) című munkája az első zsidótörvény indoklásának melléklete volt (*A magyar föld egyötöde...* 1938; *A zsidókérdés indokolása* 1938). Barta István *Die Judenfrage in Ungarn* (1940) című könyvét Teleki Pál miniszterelnök felkérésére készítette el a külföld tájékoztatására (Ablonczy 2005: 459), sőt egyes részeit állítólag maga Teleki írta (Hajdu 2004: 119).

⁴⁷ Vö. Aly 2019: 215–228, 290–296.

⁴⁸ Miklóssy 1913: 62.

⁴⁹ Lásd például: Bosnyák 1943: 357–362.

⁵⁰ Bosnyák 1943: 355.

⁵¹ Lásd például: Bosnyák 1943: 355–358, 362–363. (Az idézet is innen.)

⁵² Erre példaszövegeket hoz: Bolgár 2021.

⁵³ Arra, hogyan alakult ki az 1870-es évek során a válság tapasztalatából az antiszemita politikai mozgalom lásd: Katz 1988.

politikai gondolkodásban a német *Volk* ellenségei, majd az áldozatai a népirásnak, illetve általában miért éppen a zsidók gyűlölete olyan tartós és univerzális, miért rendre ők voltak a bűnbakok.⁵⁴ Ám a holokauszt előtt a „miért a zsidók?”-kérdés egészen mást jelentett. Azt, hogy miért éppen a zsidók kerekedtek felül? Miért a zsidók azok, akik előnyben vannak, több tőkéjük van, elfoglalják az iskolapadokat, pöffeszkednek a vezérigazgatói irodákban, teleírják a lapokat, elárasztják a tőzsdepalotát? Miért a zsidók és miért nem „mi”?

Az a jelenség izgatta tehát a diskurálókat, amelyet kezdetben mérleg-metaforával főképp zsidó túlsúlynak,⁵⁵ később inkább térképi metaforával zsidó térfoglalásnak, térhódításnak, térnyerésnek, vagy statisztikai metaforával mindvégig arányosítást igénylő aránytalanságnak, egészségtelen eloszlásnak, eltolódásnak, a számarányok problémájának vagy egyszerűen elzsidósodásnak hívtak.⁵⁶ És ez tette szükségessé az őrsváltást,⁵⁷ az új honfoglalást,⁵⁸ amely megszünteti ezt az aránytalanságot, visszafoglalja a hont a többségi nemzetnek a bitorló zsidóktól.

A zsidókérdés-diskurzus térfoglalási verziójának, akárcsak a beilleszkedési változatának, két sarktétele volt. Az egyik úgy szólt, hogy a zsidó a nemzet felett áll. A másik az volt, hogy zsidók és nem zsidók egymás riválisai, vagyis a térfoglalás *zérus összegű játszma*, amit az egyik fél nyer, azt elveszíti a másik:⁵⁹ „[A] zsidóság aránytalan terjeszkedése egyértelmű a keresztény magyar nép visszaszorításával.”⁶⁰ A 19. századi zsidókérdés-diskurzus főszereplője, Ahasvérus, a bolygó és örök zsidó, a 20. században egyet hátra lépett és átadta helyét Shakespeare keményszívű pénzemberének, Shylocknak.⁶¹

⁵⁴ Meg is jelent két ilyen tárgyú kötet, amelyek szerzői épp a *Why the Jews?*, illetve a *Warum die Deutschen? Warum die Juden?* címet adták (Prager – Telushkin 2020; Aly 2015). Fejezet- vagy tanulmánycímként lásd: Judaken 2017: 578–583; Reemtsma 2017: 483–492; Aschheim 2020.

⁵⁵ Például Istóczy 1904a: 16; Istóczy 1904b: 33; Istóczy 1904c: 51–52; Istóczy 1904d: 149.

⁵⁶ Ez a szótár már közel egészében megfigyelhető Miklóssy (1913) könyvében. De már Csernátony (1874b) azt írta, hogy a zsidók „akkora tért foglalnak el az ország kereskedelmi életében”, csak ő ezt nem rosszállón említette.

⁵⁷ A kifejezésre lásd Hegedüs 1942.

⁵⁸ Ebben az értelemben használja a kifejezést például Zsilinszky 1923.

⁵⁹ Ezt a térfoglalási logikát azonosítja a lakhatásról szóló diskurzusban Nagy 2014: 81–84.

⁶⁰ Miklóssy 1913: 10. Lásd még: „a zsidó elem kulturális kiképzése a kereszténység hanyatlása arányában óriási méretekkel növekszik” (Petrássevich 1899: 165).

⁶¹ Amikor Ahasvérushoz és Shylockhoz kötöttem a zsidókérdés-diskurzus két fajtáját, Ungvári Tamás (1999: 39–40, 66–67, 345–347, 361–363) ötletét használtam fel.

Összegzés

A zsidókérdés-vita térfoglalási változata a társadalomtudományokat is feladat elé állította. Ebben a holokauszthoz vezető politikai – úgy értem, a világ megváltoztatására törekvő – beszédmódban ugyanis benne rejlik egy tudományos – vagyis a világ megismerésében bökkenőt jelentő – talány: mi a zsidó siker titka? Hogyan termelődtek meg a zsidók és nem zsidók közti egyenlőtlenségek? Más írásaimban ezt a rejtvényt igyekszem megoldani.

Hivatkozott irodalom

- Ablonczy Balázs 2005: *Teleki Pál*. Budapest.
- Acsády Ignác 1883: *Zsidó és nemzsidó magyarok az emancipáció után*. Budapest.
- Aly, Götz 2015: *Why the Germans? Why the Jews? Envy, Race Hatred, and the Prehistory of the Holocaust*. (Transl. by Jefferson Chase.) New York.
- Aly, Götz 2019: *Európa a zsidók ellen. 1880–1945*. (Ford. Kerényi Gábor) Budapest.
- A magyar föld egyötöde...* 1938: A magyar föld egyötöde, a pesti házvagyon fele és a nemzeti jövedelem negyede van zsidó kézen. *Függetlenség* (6.) 86. 25.
- A zsidókérdés indokolása* 1938: A zsidókérdés indokolása. *Magyarország* (45.) 85. 3.
- A zsidókérdés Magyarországon* 1917: *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése*. (A Huszadik Század Könyvtára 64.) Budapest.
- Aschheim, Steven A. 1982: *Brothers and Strangers. The East European Jew in German and German Jewish Consciousness, 1800–1923*. Madison.
- Aschheim, Steven A. 2020 [2018]: A holokauszt örök kérdése: miért épp a németek és miért épp a zsidókat? *Múlt és Jövő* (31.) 2–3. 215–224.
- Barta, Stefan 1940: *Die Judenfrage in Ungarn*. Budapest.
- Bartha Miklós 1901: *Kazár földön*. Kolozsvár.
- Bein, Alex 1990 [1980]: *The Jewish Question. Biography of a World Problem*. (Transl. by Zohn, Harry.) Rutherford – Madison – Teaneck – London – Toronto.
- Bolgár Dániel 2015: Mítoszok a zsidó jólétről – a Horthy-kori statisztikáktól a mai magyar történetírásig. *Múltunk* (60.) 4. 112–163.
- Bolgár Dániel 2022: *Antiszemita értelmező zsebszótár*. (kézirat)
- Bosnyák Zoltán 1943: Nem várhatunk tovább! In Uő: *Szembe Judeával!* Budapest, 354–363.
- Chamberlain, Houston Stewart 1944 [1899]: *A zsidók megjelenése a nyugati történelemben*. (Ford. F. Papp Zoltán.) (A Magyar Zsidókérdést Kutató Intézet Könyvei) Budapest.

- Csernátony [Lajos] 1874a: Zsidóinkról V. *Ellenőr* (6.) 265. 1.
- Csernátony [Lajos] 1874b: Zsidóinkról I. *Ellenőr* (6.) 261. 1.
- Csernátony [Lajos] 1874c: Zsidóinkról III. *Ellenőr* (6.) 263. 1.
- Eötvös József 1840: A zsidók emancipációja. *Budapesti Szemle* (1.) 2. 110–156.
- Filippov Gábor 2018: *Meghoztuk a barbárokat. Istóczy Győző politikai gondolkodása.* (Szakdolgozat) Budapest.
- Friedländer, Saul 2013: *A náci Németország és a zsidók. 1933–1945.* (Ford. Lázár Júlia.) Budapest.
- Fritsch, Theodor 1892: *Statistik des Judenthums.* (Kleine Aufklärungs-Schriften 10–11.) Leipzig.
- Gay, Peter 1971: *The Party of Humanity. Essays in the French Enlightenment.* (The Norton Library) New York.
- Hajdu Tibor 2004: Szoborháború. *Mozgó Világ* (30.) 4. 117–120.
- Halmos Károly 2015: Zsidók és zsidóság neves történészek 1945 előtti munkáiban. *Socio.hu* (5.) 2. 24–38.
- Hegedüs István 1942: Őrségváltás. Budapest.
- Hornshøj-Møller, Stig – Culbert, David 1992: 'Der ewige Jude' (1940). Joseph Goebbels Unequaled Monument to Anti-Semitism. *Historical Journal of Film, Radio and Television*, (12.) 1. 41–67.
- Istóczy Győző 1904a [1875]: Zsidókérdés és honosítási törvény. In Uő: *Istóczy Győző országgyűlési beszédei, indítványai és törvényjavaslatai. 1872–1896.* Budapest, 1–17.
- Istóczy Győző 1904b [1875]: Románia. In Uő: *Istóczy Győző országgyűlési beszédei, indítványai és törvényjavaslatai. 1872–1896.* Budapest, 25–37.
- Istóczy Győző 1904c [1878]: A zsidó állam visszaállítására Palaestinában. In Uő: *Istóczy Győző országgyűlési beszédei, indítványai és törvényjavaslatai. 1872–1896.* Budapest, 42–63.
- Istóczy Győző 1904d [1883]: A tapolczai kérvény. In Uő: *Istóczy Győző országgyűlési beszédei, indítványai és törvényjavaslatai. 1872–1896.* Budapest, 142–150.
- Judaken, Jonathan 2017: Antisemitism and the Jewish Question. In Hart, Mitchell B. – Michels, Tony (eds.): *The Cambridge History of Judaism. Volume VIII. The Modern World, 1815–2000.* Cambridge, 559–588.
- Karády Viktor 2015: A magyar nemzetiségi statisztika a „zsidó térfoglalásig” és az „őrségváltásig”. *Socio.hu* (5.) 2. 1–11.
- Katz, Jakov 1988: The Preparatory Stage of the Modern Antisemitic Movement (1873–1879). In Almog, Shmuel (ed.): *Antisemitism Through Ages.* (Transl. by Reisner, Nathan H.) (Studies in Antisemitism) Oxford, 279–289.
- Katz, Jakov 2001: *Az előítélettől a tömeggyilkosságig. Az antiszemitizmus története 1700–1933 között.* (Ford. Pelle János.) Budapest.
- Kohler, George Y. 2010: German Spirit and Holy Ghost – Treischke's Call for Conversion of German Jewry: The Debate Revisited. *Modern Judaism* (30.) 2. 172–195.

- Kossuth Lajos 1902: *Kossuth Lajos iratai. Kilenczedik kötet.* (Szerk. Kossuth Ferenc) Budapest.
- Kovács Aladár 1939: Bevezető. In Bartha Miklós: *Kazár földön.* Budapest, 5–15.
- Kovács Alajos 1922: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon.* Budapest.
- Kovács Alajos 1938: *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében.* Budapest.
- Kovács M. Mária 2012: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945.* Budapest.
- Kubinszky Judit 1976: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon. 1875–1890.* Budapest.
- Laczó Ferenc 2014: Jewish Questions and the Contested Nation. On Major Hungarian Debates of the Nineteenth Century. *Journal of Modern Jewish Studies* (13.) 3. 422–441.
- Lászlófalvi Béla [Ábrányi Kornél] 1908a: A zsidóság statisztikája a magyar pénzvilágban I. *Alkotmány* (13.) 308. 3–4.
- Lászlófalvi Béla [Ábrányi Kornél] 1908b: A zsidóság statisztikája a magyar pénzvilágban II. *Alkotmány* (13.) 310. 5–6.
- Leroy-Beaulieu, Anatole 1893: A zsidóság és az antisémia áramlat. Harmadik [helyesen: második] közlemény. (Ford. S[imonyi] J[enő].) *Budapesti Szemle* (76.) 203. 202–255.
- Levy, Richard S. 2010: Political Antisemitism in Germany and Austria, 1848–1914. In Lindemann, Albert S. – Levy, Richard S. (eds.): *Antisemitism: A History.* Oxford – New York, 121–135.
- Lindemann, Albert S. 2000: *Esau's Tears. Modern Anti-Semitism and the Rise of the Jews.* Cambridge (Massachusetts).
- Luther, Martin 1577 [1543]: *Von den Juden und iren Lügen. Vom Schem Hambahoras der Juden und vom Geschlecht Christi. Wider die Sabbather und der Juden Lügen und betrug.* Leipzig.
- Meyer, Michael A. 1986: Heinrich Graetz and Heinrich von Treitschke. A Comparison of Their Historical Images of the Modern Jew. *Modern Judaism* (6.) 1. 1–11.
- Miklóssy István 1913: *Keresztény magyar népünk gazdasági romlása. Szociálpolitikai tanulmány.* Budapest.
- Miskolczy Ambrus 2012: „...igen, de...” Antiszemitizmus és történetírás Hunniában – I. 2000 (24.) 9. 11–26.
- Miskolczy Ambrus 2012: „...igen, de...” Antiszemitizmus és történetírás Hunniában – II. 2000 (24.) 9. 15–22.
- Nagy Ágnes 2014: A népesség megfelelő eloszlása a térben. A lakótér elosztásának képzetkörei a 20. század első felének magyar társadalmában. *Korall* (15.) 58. 69–93.
- Nirenberg, David 2016: *Antijudaizmus. A nyugati hagyomány.* (Ford. Felcsuti Péter.) Budapest.

- Paksy Zoltán 2018: *Istóczy Győző és a magyar antiszemita mozgalom (1875–1892)*. Budapest.
- Penslar, Derek Jonathan 2001: *Shylock's Children. Economics and Jewish Identity in Modern Europe*. Berkeley – London.
- Petrássevich Géza 1899: *Magyarország és a zsidóság*. Budapest.
- Petrássevich Géza 1904: *Zsidó földbirtokosok és bérlők Magyarországon*. Budapest.
- Prager, Dennis – Telushkin, Joseph 2020 [2003]: *Miért a zsidók? Az antiszemitizmusnak, mint az emberi gonoszság legjellemzőbb tünetének az okai*. (Ford. Szekeres Gábor.) Budapest.
- Pulzer, Peter G. J. 1964: *The Rise of Political Anti-semitism in Germany and Austria*. New York.
- Reemtsma, Jan Philipp 2017: *Bizalom és erőszak a modern társadalomban*. (Ford. Papp Zoltán) (Kísértések) Budapest.
- Rose, Paul Lawrence 1990: *German Question / Jewish Question. Revolutionary Antisemitism from Kant to Wagner*. Princeton – Chichester.
- Rürup, Reinhard 1975: Emancipation and Crisis. The „Jewish Question” in Germany. 1850–1890. *Leo Baeck Institute Yearbook* (20.) 1. 13–25.
- Rürup, Reinhard 1999: A zsidókérdés a polgári társadalomban és a modern antiszemitizmus keletkezése. In Kovács András (szerk.): *A modern antiszemitizmus*. (Nagyítás Szociológiai Könyvek, 23) Budapest, 152–173.
- Sándor Tibor 1997: *Örségváltás után. Zsidókérdés és filmpolitika. 1938–1944*. Budapest.
- Schechter, Ronald 2003: *Obstinate Hebrews. Representations of Jews in France, 1715–1815*. (Studies on the History of Society and Culture) Berkeley – Los Angeles – London.
- Schönert, Jörg 2012: Szcenárium és portré. Galícia mint irodalmi konstrukció (1870–1900). In Fenyves Miklós – Kerekes Amália – Kovács Bálint – Orosz Magdolna (szerk.): *Utak és kalauzok. Változatok az Osztrák-Magyar Monarchia topográfiájára*. (Műhelyek 10) Budapest, 23–36.
- Statuten des Vereins „Antisemiten-Liga” 1879: Statuten des Vereins „Antisemiten-Liga”*. Berlin.
- Steiman, Lionel B. 1998: *Paths to Genocide. Antisemitism in Western History*. Basingstoke – New York.
- Stoetzler, Marcel 2008: *The State, the Nation, and the Jews. Liberalism and the Antisemitism Dispute in Bismarck's Germany*. Lincoln – London.
- Sutcliffe, Adam 2010: The Enlightenment, French Revolution, Napoleon. In Lindemann, Albert S. – Levy, Richard S.: *Antisemitism: A History*. Oxford – New York, 107–120.
- Toury, Jacob 1966: „The Jewish Question.” A Semantic Approach. *Leo Baeck Institute Yearbook* (11.) 1. 85–106.
- Treitschke, Heinrich von 1880: *Ein Wort über unser Judenthum*. Berlin.
- Trefort Ágoston 1862: A társadalom tudománya és Riehl munkái. *Budapesti Szemle* (16.) 53. 291–304.

- Ungvári Tamás 1999: *Ahasvérus és Shylock. A „zsidókérdés” Magyarországon.* Budapest.
- Voltaire 1843 [1764]: *A Philosophical Dictionary.* Volume II. London
- Weszprémy Kálmán 1907: *A magyarországi zsidóságról.* I. kötet. *A magyarországi zsidók statistikája.* Debreczen.
- Wistrich, Robert S. 1992: *Antisemitism. The Longest Hatred.* Thames Mandarin, London.
- Wolff, Larry 2010: *The Idea of Galicia. History and Fantasy in Habsburg Political Culture.* Stanford.
- Zsidóuralom Magyarországon 1874: Zsidóuralom Magyarországon. Religio* (34.) 38. 304.
- Zsilinszky Endre 1923: Március tizenötödike. *Szózat* (5.) 61. 1.